

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ Մ. թ. ա. VI—IV դարերում

Գ. Ա. ՏԻՐԱՑՅԱՆ

Ուրարտական պետության անկումից հետո նոր պայմաններ ստեղծվեցին վաղհայկական մշակույթի ձևավորման համար:

Վաղհայկական մշակույթի ուսումնասիրումը երկար պատմություն չունի. իսկ այն նյութերը, որոնց օգնությամբ կարելի լիներ ուրվագծել հին Հայաստանի նյութական մշակույթի տարբեր կողմերը, նոր են երևան գալիս: Պատճառն այն է, որ Հայաստանի հնագիտությունը ի սկզբանե կողմնորոշված է եղել կամ դեպի հնագույն ժամանակաշրջանների, կամ դեպի միջնադարի ուսումնասիրումը, դրեթե շրջանցելով վաղհայկական մշակույթը: Այդ մշակույթի սակավաթիվ նյութերը, եթե նրանք ընդհանրապես հայտնաբերվում էին ուրարտական կամ նախաուրարտական հուշարձանների հետազոտման կապակցությամբ, մեծ մասամբ երկար ժամանակ մնում էին չձանաչված և չիմաստավորված:

Ուրարտական էրեբունի քաղաքի միջնաբերդի պեղումները Երևանի հարավ-արևելյան ծալրամասում դտնվող Արին-բերդ կոչված բլրում բացահայտեցին նաև հտուրարտական նյութեր, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. VI—IV դարերով: Մի քանի հետաքրքիր շենքերի մնացորդները տալիս են որոշ պատկերացում վաղհայկական ժամանակաշրջանի ամրոցատիպ նշանավոր կենտրոնների ճարտարապետության բնույթի մասին¹:

Հրազդան դետի վերին հոսանքում դտնվող Հրազդանի շրջանում բրոնզի և երկաթի դարերի հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրման կապակցությամբ, Աթարբեկյան (նախկին Քարվանսարա) և Ջրառատ (նախկին Ռընդամալ) գյուղերում կատարված աշխատանքների ընթացքում հանդես եկան նյութեր, որոնք, ինչպես ցույց տվեցին հետադա ուսումնասիրությունները², վերաբերում են վաղհայկական ժամանակաշրջանին և նպաստում այդ ժամանակաշրջանի մշակույթի որոշ կողմերի բնութագրմանը: Նույն տիպի նյութեր հայտնի են ուրարտական Թեյշեբանի քաղաքի տերիտորիայում հայտնաբերված դամբարաններից, Գառնիի և Արմավիրի պեղումներից, ինչպես նաև Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ Իջևանից, Կույբիշևից (նախկին Ջարխեջ), Կիրովականից, Կամոյից, Գեղադիրից, Նոյեմբերյանից, Ղափանից և այլն³:

¹ Տե՛ս Կ. Լ. Օգանեսյան, Архитектура Эребуни, «Арин-берд I», Ереван, 1961.
² Տիրացյան, Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1960, № 7—8:

³ А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирация, Новые данные о материальной культуре древней Армении, «Известия» АН Арм. ССР (общественные науки), 1961, № 8.

³ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, Ереван, 1961: С. А. Есаян, Археологические находки близ поселка Иджеван, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1961, № 4: Նույնի՝ Астхидлурский могильник, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 6:

Նյութերի (գլխավորապես թանկագին մետաղից) մի այլ խումբ հայտնի է Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայից, հիմնականում պատահական հայտնաբերումների շնորհիվ, և տակավին XIX դարում ցրվել է արևմտավրոպական թանգարանների միջև: Խոսքը գերազանցապես պաշտամունքային և սեղանի արծաթյա ամանեղենի մասին է, որը գեղարվեստական արժեքից բացի ունի նաև կուլտուր-պատմական նշանակություն⁴: Նման անոթներ՝ արծաթյա պոչակներ (ռիտոններ) գտնվել են Արին-բերդի շրջակայքում:

Վերջապես, լրացուցիչ տվյալներ հնարավոր է քաղել գրավոր աղբյուրներից, գլխավորապես այդ ժամանակաշրջանի հույն պատմիչ Քսենոփոնի «Անաբասիս» երկից:

Վաղհայկական ժամանակաշրջանի մշակույթի բնութագրմանը ծառայող նյութերը ինքնաբերաբար տրոհվում են երկու մասի, յուրաքանչյուրը իր ուրույն դեմքով և հասարակության կյանքում խաղացած իր դերով:

Առաջին մասին են վերաբերում այն նյութերը, որոնք բնորոշում են հասարակ բնակչության առօրյա կյանքը, այն առարկաներն ու իրերը, որոնք անմիջական կիրառություն են գտնում ժողովրդի կենցաղում:

Կավագործություն⁵: Մ. թ. ա. V—IV դարերից մեզ հասել են լավ թրծված կավից պատրաստված բաց գույնի (օխրագույն, կարմրավուն, սրճագույն) սափորներ: Սրանք հարթ հատակով, ուռուցիկ իրանով, գլանաձև վզով և շեփորաձև բերանով անոթներ են, աղեղնաձև երկար կանթերով: Դրսի կողմից կանթերը տարբեր տեսակի (այդ թվում ակոսավոր) զարդեր ունեն: Անոթների մեծ մասը դրդի վրա է պատրաստված: Ընդհանուր առմամբ այդ սափորները իրենց ձևերով ու կերպարով տարբերվում են նախորդ՝ երկաթի դարի կավանոթներից, սակայն որոշ հատկանիշներով, հատկապես կանթերի զարդերով, այնուամենայնիվ կապվում են նրանց հետ:

Մշակութային հետաքրքիր կապեր է դրսևորում երկկանթանի սափորաձև մի անոթ, հարթ հատակով, դեպի վերև լայնացող իրանով, որը անցնում է բարձր, լայնացող վզին ու շրթներին: Ուրարտական խեցեգործությանը հայտնի է անոթների այս տիպը (Արին-բերդ, Կարմիր-բլուր և Արմավիր), մի հանգամանք, որ ակնարկում է վաղհայկական խեցեգործության այս ձևի հին ակունքների մասին: Դրա հետ մեկտեղ նման անոթների ավելի զարգացած ձևերը գերիշխում էին աքեմենյան ժամանակաշրջանի գեղարվեստական մետաղագործության մեջ: Այդ երևում է պատահական բազմաթիվ հայտնաբերումներից, ինչպես և Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներից:

Երկու զնդաձև փոքր «հաղորդակցվող» կճուճներից կազմված անոթը, որը ևս իր նմաններն ունի ուրարտական նյութերի մեջ, հատկապես հետաքրքիր է կարմրավուն և մուգ-սրճագույն իր զարդերով՝ բաց ֆոնի վրա:

Նույն վաղհայկական շրջանին պատկանող կավե ըմպանակները կորագիծ հատակ ունեն և ընդգծված անցում դեպի բարձր, լայնացող շրթերը: Այս տի-

ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղարդիում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1966, № 1:

⁴ Г. А. Тирацян, К вопросу о торецнике и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 1:

⁵ А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, նշվ. աշխ., տխտ. 3 և 4: Г. А. Тирацян, Урарту и Армения, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 2, նկ. 16, 36, 46, տխտ. 1, 2, 11, 2, 11, 4:

պի անոթները աքեմենյան և հետագա դարաշրջաններում լայն տարածում են գտել ընդարձակ տերիտորիայի վրա՝ Փոքր Ասիա (Գորգիոն), Իրան (Պերսեպոլիս), Անդրկովկաս։ Սրանք ամենայն հավանականությամբ հին արևելյան ծագում ունեն և կապվում են Ասորեստանի և Ուրարտուի մշակույթի հետ։

Մետաղագործություն⁶։ Մարդկային հասարակության զբաղմունքի այս հնագույն ճյուղը ներկայացված է զենքերի և հասարակ զարդերի արտադրանքով։

Հանդիպում են միջին շափերի նիզակի ծայրեր՝ երկաթից, երկարավուն շեղբերով և սնամեջ կոթառով։ Այսպիսի նիզակի ծայրերն իրենց տիպաբանական նախորդներն ունեն երկաթի դարի նյութերի մեջ։ Դանակները, նույնպես երկաթից, երկու տիպի են՝ օղակաձև դաստապանով կամ փոքր շափի ուղիղ դաստապանով դանակներ։

Զարդերի թվում պետք է նշել բրոնզե լարից պատրաստված հյուսածո վզնոցները, տափակ ծայրերով։ Սրանք ևս հանդիպում են բրոնզի դարից սկսած։ Ապարանջանների գերակշռող մասը V—IV դդ. համար բնորոշ ներձկումներ ունի։ Նման տիպի ապարանջաններ, հատկապես ոսկուց, հանդիպում են աքեմենյան մշակույթի հետ առնչվող նյութերում, ինչպես նաև Շոշ (Սուզա) քաղաքի՝ Աքեմենյանների պալատի պատերի վրա պատկերված թիկնապահների ձեռքին։

Հանդիպում են նաև զանգակաձև կախիչներ և ականջի օղեր, կիսաշրջանաձև, ողկույզանման երեք ելուստներով։ Օղերը հիշեցնում են ասորեստանյան ժամանակաշրջանի նման առարկաները և վկայում տեղական և հինարեւելյան դարդերի կապերի մասին։

Քանդակագործություն։ Արդեն նախաուրարտական ժամանակաշրջանում տեղի էր ունեցել քարե կուռքերի մարդակերպ դառնալու պրոցեսը, որի մասին վկայում են հարթ դեմքերով մի քանի պրիմիտիվ քանդակներ։ Սրանց հիման վրա հետագա դարերում մշակվում է մարդակերպ փոքր-ինչ ավելի զարգացած նմուշների մի խումբ, որի մի օրինակը՝ Աղջաղալայից, հավանաբար ուշ-ուրարտական կամ վաղհայկական քանդակագործությանը պետք է վերագրել։ Այս արխաիկ օրինակը կլոր քանդակ է, երեսի մի շարք առանձնացված մանրամասնություններով, ինչպիսիք են՝ գլխի ծածկ և ճակատ, քիթ, բերան և աչքեր։ Բոլորը վերարտադրված են մի հարթության վրա և բնութագրում են ժողովրդական քանդակագործության առանձնահատկությունները⁷։

Դյուղական հարտաբերություն։ Այդ մասին եղած տվյալների համար մենք ուարտական ենք Քսենոփոնին, որը մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին անցնելով Հայկական լեռնաշխարհի հարավից դեպի հյուսիս և տեսնելով իր ճանապարհին ընկած գյուղերը, թողել է գյուղական տների թռուցիկ նկարագրությունը։ Ըստ այս նկարագրության, Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների գյուղական տների ճարտարապետությունը տարբերվում էր կենտրոնական շրջանների տներից։ Հարավային Հայաստանի տները աշտարակավոր էին (Անաբասիս, IV, 4, 2)։ Այդ առանձնահատկությունը բացատրվում է, ըստ երեւելի, պաշտպանողական նկատառումներով։ Քսենոփոնը աշտարակաձև տների է հանդիպել նաև Պոնտական լեռներում, մոսինոյկների տերիտորիա-

6 А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, նշվ. աշխ., տխտ. 1, 2:

7 А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 81—84:

յում: Ըստ երևույթին, նման տների կառուցվածքի ակունքները պետք է որոնել ուրարտական ճարտարապետության մեջ, որին քաջ ծանոթ էին աշտարակաձև կառույցները, այդ թվում, հավանաբար, և աշտարակաձև բնակարանը:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային մասերի դյուղերը այլ տիպի տներ ունեին: Սրանք ստորգետնյա էին, վերևից ջրհորի բերանի նման բացվածքով, որը լայնանում էր ներքևի մասում: Այս բացվածք-մուտքով մարդիկ սանդուղքով իջնում էին սենյակը: Անասունների համար հատուկ մուտք էր փորված գետնի միջով (Անաբասիս, IV, 4, 25): Այս, ինչպես նաև ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի տների մեջ ուսումնասիրողները տեսնում են հայկական ժողովրդական տան վաղ օրինակը, որը հանդիսանում է ճարտարապետական ավելի զարգացած ձևի՝ գլխատան նախատիպը⁸:

Դամբարանային կառույցներ: Վաղհայկական ժամանակաշրջանի համար հատուկ են ինչպես առանձին, այնպես և կուլեկտիվ թաղումները: Առաջինները, ինչպես վկայում են Թեյշեբաինի քաղաքի պեղումները, ձվածիր հատակագծով, քարից սարքված գերեզմաններ էին՝ ծածկված կեղծ թաղով⁹:

Խմբական թաղումների համար բնորոշ է մեծ շափերի սալերից կառուցված սալարկղը¹⁰:

Հուշարձանների և առարկաների երկրորդ խումբը առնչվում է հասարակության վերնախավի հետ: Սրա մեջ մտնում են մի շարք շենքերի մնացորդներ, գեղարվեստական մետաղագործության բազմաթիվ փրեր և այլ նյութեր:

Ճարտարապետություն: Աքեմենյանների օրոք ուրարտական էրեբունի քաղաքի միջնաբերդը (Արին-բերդ բլուր) շինարարական նոր գործունեության վայր է դառնում: Հիմնական վերակառուցումները զգալի չափով փոխում են միջնաբերդի շենքերի ճարտարապետական կերպարը:

Մ. թ. ա. VIII դարում կառուցված ուրարտական տաճարի նախամուտքի սյունաշարի ընդլայնումով, հավանաբար V դարի առաջին կեսին, կազմավորվեց սյունազարդ դահլիճը: Ի տարբերություն ուրարտական շենքի պատերի, որոնց ներքևի քարե մասի բարձրությունը 1,5—2 մետրից պակաս չէ և որոնք օժտված են արտաքին խոշոր որմահեցերով (կոնտրֆորս), դահլիճի հավելված հատվածների պատերի քարե մասը ցածր է (0,54 մ), շարված է մաքուր տաշված վեմերից, իսկ որմահեցերը ավելի փոքր չափերի են:

Դահլիճի մեջ պահպանված սյան հիմքերից երևում է, որ այն ունեցել է սյուների 5 շարք, ամեն մի շարքում 6-ական սյուն, որոնք կրել են դահլիճի հարթ ծածկը: Ներսից, պատերի երկայնքով, ցածր նստարան էր ձգվում, որի հարավային մասում տեղադրված էր զոհասեղանը: Նլնելով այն հանգամանքից, որ սա ամրոցի տերիտորիայում միակ սրահն է, այն էլ այնպիսի հսկայական չափերի, որին սյունաշարերը հանդիսավոր երանդ էին հաղորդում, կարելի է ենթադրել, որ եղել է ընդունասրահ, խորհրդակցությունների և ժողովների մի վայր:

Աքեմենյան ճարտարապետությունը հարուստ է սյունազարդ նման դահլիճներով (հին պարսկերեն ապադանա, հայերեն ապարանք), որոնց նախա-

⁸ В. М. Арутюнян, С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, էջ 8:

⁹ А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 141, նկ. 64:

¹⁰ А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, նշվ. աշխ., էջ 69:

տիպերը կարելի է գտնել խեթական աշխարհում և Ուրարտուում: Սյուների նույն թվով և նման դասավորությամբ դահլիճներ են հանդիպում Աքեմենյանների հնագույն մայրաքաղաքներում՝ Պասարգադում և Պերսեպոլիսում:

V դարում արմատական վերակառուցման ենթարկվեց նաև ուրարտական պալատի միջին մասը, ուր ուրարտական «սուսի» կոչվող տաճարի առջև գտնվում էր սյունազարդ ներքին բակ: Այդ աշխատանքների ընթացքում փակվեցին դեպի բակ նայող դռները, վերացվեցին սյուները, կառուցվեցին նոր պատեր, որի հետևանքով նախկին ուրարտական տաճարը և նրա առջևի բակը մի մեկուսացված ամբողջություն կազմեցին՝ սկզբունքորեն բավականին նման արեմենյան կրակի տաճարներին: Ուրարտական «սուսի» տաճարի նախկին շենքում հայտնաբերված մոխրի հաստ շերտը և մուտքի առջև կանգնեցված նոր մույթը վկայում են, որ նա վերափոխվել է մշտական կրակի պահպանման վայրի:

Շատ հավանական է, որ այդ վերակառուցումը արդյունք է Աքեմենյան կայսրության մեջ անցկացված կրեական ռեֆորմի, որով տեղական աստվածությունները և նրանց սրբավայրերը վերացվեցին և նրանց տեղը հաստատվեցին կրակի տաճարները: Այս տեղեկությունները հայտնի են Քսերքսես թագավորի (մ. թ. ա. 486—465) այսպես կոչված Դեերի մասին արձանագրությունից:

Պալատից արևելք, ուրարտական մի այլ շենքի տեղում հայտնաբերվեց աղյուսից կառուցված մի շինություն՝ մի մեծ երկարավուն սենյակով և կողքից հարող երկու փոքր սենյակներով: Շենքը լուսամուտներ կամ լուսավորության այլ աղբյուրներ չի ունեցել, բացի մուտքից: Մեծ սենյակի պատերը ներսից ունեն կամարակապ խորշեր: Հնարավոր է, որ այս շենքը ևս, որը հարուստ է մոխրով և պարփակված է ամեն կողմից, հանդիսացել է կրակի տաճար: Արինբերդում V—IV դարերի շքեղ ընդունասրահի, ինչպես և կրակի տաճարների նման հուշարձանների առկայությունը հավանական է դարձնում այն կարծիքը, որ էրեբունին դարձել էր արեմենյան սատրապության վարչական կենտրոններից մեկը:

Գեղարվեստական մետաղագործության համար բնորոշ է պաշտամունքային և սեղանի արժաթե ամանեղենը, որից Հայաստանում գտնվել են բազմաթիվ նմուշներ: Եղջյուրագավաթները (ոխտոն, պտյակ), որոնք եղջյուր հիշեցնող անոթներ են, ներքևի մասում կենդանակերպ և փոքր անցքով, ներկայացված են բազմաթիվ օրինակներով: Եղջյուրագավաթներից մեկի պատերը մշակված են հորիզոնական առուակոսներով, իսկ նրա վերևի մասում՝ եզրին արմավիկներից, լոտոսի ծաղիկներից և բողբոջներից կազմված մի գոտի է սլատկերված: Գավաթի կենդանակերպ վերջավորությունը տարբեր կենդանիների մասերից է կազմված. իրանը թևավոր առյուծի է՝ առջևի թաթերով հանդերձ, գլուխը՝ եղջերավոր արծվի¹¹: Անոթը պատրաստելիս մի քանի տեսակի տեխնիկա է կիրառվել՝ դրվագման, ձուլման, փորագրման: Նրա որոշ մասերը ոսկեզօծ են: Պատկերված ճիվաղը՝ անգղ-առյուծը (գրիֆոն) ոճական առանձնահատկություններով մոտ է արեմենյան արվեստին և որոշակի զուգահեռներ

¹¹ O. M. Dalton, The treasure of the Oxus, London, III edition, 1964, տախտակ XXII:

ունի այդ արվեստի մետաղագործության մեջ, ինչպես նաև պալատների պատերի հարդարանքներում և քանդակագործության մեջ:

Մյուս եղջյուրագավաթը ավելի բարձր, հարթ պատերով է: Կենդանակերպ վերջավորությունը պատկերում է մի քարայծ՝ առջևի ոտքերը ծալած, և երկար, դեպի հետ պտտվող եղջյուրներով: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Արին-բերդի մոտերքից գտնված մեծ եղջյուրագավաթը, հեծյալի քանդակով ավարտվող ներքնամասով, որը պատկերում է մի մեծատոհմիկ անձնավորության, գուցե սատրապին:

Ռիտոնները շատ տարածված էին աքեմենյան աշխարհում: Թեպետ նման անոթները ծանոթ էին նաև ուրարտական նյութական մշակույթին, ինչպես այդ երևում է Սարգոն II-ի տեքստերից, Արին-բերդում և Գորդիոնում գտնված իրերից, դժվար է առայժմ տիպաբանական անմիջական կապ հաստատել ուրարտական այս նյութի և Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված վերոհիշյալ եղջյուրագավաթների միջև:

Գլխավորապես դրվագման եղանակով զարդարված պնակները կամ լայն, ցածր թասերը (փիալաները) աքեմենյան ժամանակաշրջանի Առաջավոր Ասիայի գեղարվեստական մետաղագործության բնորոշ իրերից են: Զարդերը հորինված են լոտոսի ծաղկի տարբեր մասերի՝ սրածայր պսակաթերթիկների, ձվաձև բողբոջների և հենց իր՝ ծաղկի համադրությամբ:

Նման փիալաներից երեքը գտնվել են Արևմտյան Հայաստանում, ընդ որում երկուսը զարդերով են, երրորդը՝ անզարդ¹²:

Կարևոր է այն հանգամանքը, որ մետաղյա վերոհիշյալ փիալաների զարդերը հիշեցնող վարդյակներ հանդիպում են Հայաստանի արևելյան շրջաններից հայտնաբերված՝ կավից պատրաստված ըմպանակների հատակին, մի հանգամանք, որը խոսում է Հայաստանի տարբեր շրջանների մետաղագործության և կավագործության կապերի մասին:

Արծաթե ըմպանակները, նույնպես Արևմտյան Հայաստանից, ընդգծված հին արևելյան կերպար ունեն և լայն տարածում են գտել աքեմենյան ժամանակաշրջանում: Սրանք որպես կանոն կիսագնդաձև իրան ունեն: Տարբերակները ավելի ցածրանիստ են, բայց կորագիծ հատակով: Շրթերը բարձր են և թեթ, դեպի դուրս լայնացող պսակով: Բնորոշ են ելուստավոր, ընդգծված անցումները իրանից դեպի շուրթը¹³: Նույնպես կարևոր է այն հանգամանքը, որ այս անոթները, որոնք երկար ժամանակ մեկուսի էին մնում Հայաստանի նյութական մշակույթի մեջ, այժմ ունեն իրենց զուգահեռները Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններում հայտնաբերված կավե անոթների մեջ¹⁴:

Ըստ երևույթին նույն ձևի անոթների մասին է խոսում Քսենոփոնը, երբ Հայաստանի տերիտորիայում երկու անգամ հիշատակում է արծաթյա ըմպանակների մասին (IV, 3, 25, IV, 5, 21): Վաղհայկական ժամանակաշրջանում այս տիպի տարածումը բացատրվում է հինարևելյան ավանդույթների կենսունակությամբ: Վերջին տարիների հնագիտական հայտնաբերումները ցույց են տալիս, որ ուրարտական նյութական մշակույթը ստեղծել էր յասիկների և

¹² G. Migeon, Les accroissements des Musées (Musée du Louvre), Les Arts, № 1, 1902, էջ 17—18, O. M. Dalton, նշվ. աշխ., էջ 44, տախտակ XXIII, 180:

¹³ O. M. Dalton, նշվ. աշխ., էջ 44—47, նկ. 72:

¹⁴ A. O. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, նշվ. աշխ., տախտակ 4:

ըմպանակների ձևեր, որոնց ազդեցությունը վաղհայկական նման անոթների վրա շատ հավանական է:

Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում գոյություն են ունեցել երկկանթանի սլացիկ անոթներ, որոնց կանթերը կենդանակերպ են: Հետևի ոտքերի վրա կանգնած քարայծ պատկերող մի կանթ, որը անկասկած պատկանում է վերոհիշյալ տիպի մի անոթի, գտնվել է Արևմտյան Հայաստանում¹⁵: Քարայծի ոճական առանձնահատկությունները, աչքերի, հոնքերի, եղջյուրների և այլ մանրամասնությունների վերարտադրությունը կասկած չի թողնում այդ անոթի՝ աքեմենյան արվեստի շրջանակներին, ըստ որոշ գիտնականների՝ այդ արվեստի զարգացման վերջին փուլին պատկանելու մասին¹⁶, երբ իրեն զգացնել է տալիս նաև հունական ազդեցությունը:

Երկկանթանի մի հոյակապ անոթ է պատկերված Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակների վրա, ընծաներ մատուցող հայերի ձեռքին: Նա ունի սլացիկ ձև, հարթ մակերես, գրիֆոնակերպ կանթեր և վերարտադրված է վարպետությամբ ու ռեալիստորեն¹⁷: Մետաղյա այս անոթները ևս իրենց զուգահեռներն ունեն վաղհայկական խեցեգործության մեջ, որի մասին վկայում է Կարմիրբլուրի քաղաքային մասում գտնված, վերևում հիշատակված անոթը: Այս անոթների ծագումը նույնպես գնալով ավելի որոշակիորեն է կապվում ուրարտական կավագործության նման ձևերի հետ:

Այս ժամանակաշրջանի զարդերի մասին պատկերացում են տալիս ծայրերը առյուծակերպ ոսկյա մանյակը, որը գտնվել է Բասենում՝ Դարույնքի (այժմ Հասան-Ղալայի) դամբարաններում¹⁸, ինչպես և Արմավիր-բլուրում պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մահիկաձև կրծքազարդ¹⁹: Սա հին ոսկերչական արվեստի մի կատարյալ նմուշ է, զարդարված թռչունների, լուսոսի ծաղիկների և կենաց ծառերի ոճավորված մոտիվներով: Նման առարկաներ միանգամայն հատուկ էին հինարևելյան արվեստին ու մշակույթին. Ասորեստանի և Ուրարտուի ծայրամասերում՝ Մանա երկրի տերիտորիայում՝ Զիվիեում հայտնաբերված գանձի կազմում կա նման ձևի մի կրծքազարդ: Այդպիսիները տարածված էին Ասորեստանում և հատկապես Ուրարտուում: Նման կրծքազարդեր պատկերված են ուրարտական արձանիկների վրա կամ հայտնաբերվել են պեղումների ընթացքում (Թոփրախ-կալե, Արին-բերդ):

Պատրաստման տեխնիկայի մանրամասնություններով (բարակ, նեղ, թերթիկաձև միջնորմներից կազմված բշիջներ՝ բազմագույն քարերով ընդելուզված) և մի շարք այլ առանձնահատկություններով Արմավիրի կրծքազարդը առնչվում է աքեմենյան ժամանակաշրջանի արվեստի նմուշներին:

Քարե անոթներ: Հայաստանի տարբեր վայրերում գտնվել են սկահակներ բարձր ոտքի վրա՝ ամբողջական (Գեղադիր, Լեռնային Ղարաբաղ) կամ բեկորների ձևով (Արմավիր, Գառնի, Հացավան, Սևան): Այս սկահակները պատրաստված են կանաչավուն-կապտավուն կամ մոխրագույն-կապտավուն

¹⁵ A. Furtwangler, Erwerbungen der antiken Sammlungen in Deutschland. Archäologischer Anzeiger. 1892, էջ 113—114:

¹⁶ P. Amandry, Toreutique achéménide, Antike Kunst, 1959, № 2, H. 2. էջ 51:

¹⁷ E. Schmidt, Persepolis, I, Chicago, 1953, տախտակ 29 A, B.

¹⁸ С. В. Тер-Аветисян, Курганы Хасан-Калы, «Известия Кавказского историко-археологического института», т. IV, Тифлис, 1924, աղ. 2:

¹⁹ Г. А. Тиранян, Золотая пектораль из Армавира (Армения), СА, 1968, № 4.

քարից և աչքի են ընկնում լավ հղկված, ողորկ մակերեսով: Ուղեկցող նյութերը, շերտագրական միջավայրը, ինչպես նաև դուգահեռները թույլ են տալիս նման իրերը թվագրել վաղհայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանով²⁰:

Հատկանշական է, որ բարձր ոտքի վրա թասի ձևը հայտնի է եղել ուրարտական նյութական մշակույթին, ու դատելով հնագիտական բաղմամբով հուշարձաններում հայտնաբերված կավե նման անոթների քանակից (Թոփրախկալե, Կարմիր-բլուր, Մեծամոր, Նոր-Արմավիր, Արմավիր), այն հանդիսացել է ուրարտական խեցեգործության բնորոշ և առաջատար ձևերից մեկը: Ուրարտական և հայկական ժամանակաշրջանի անոթների միջև գոյություն ունեցող տիպաբանական կապը մեծ նշանակություն ունի քարե սկահակների ուրարտական ակունքները պարզելու համար:

Կնիֆներ: Հայաստանի V—IV դարերի, ինչպես և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի դամբարաններում և հնագիտական այլ հուշարձաններում հանդիպում են ինքնատիպ կնիքներ՝ սկարաբեաձև (սկարաբեոյիդներ) և բաղմանիստ, մի մասը՝ քարի տարբեր տեսակներից (սերդուլիկ, խալցեդոն և այլն), մյուս մասը՝ ապակուց, ընդամենը շուրջ երկու տասնյակ²¹: Այդ կնիքների տակի հարթ երեսի վրա փորագրված են (քարից պատրաստվածների վրա) կամ դրոշմված են (ապակուց ձուլվածների վրա) տարբեր տեսարաններ՝ մենամարտի (հեծյալի և հետևակայինի, կամ իրենց՝ հետևակայինների միջև), որսի, ինչպես նաև տարբեր տեսակի կենդանիների և գաղանների պատկերներ՝ առյուծի, եղջերուի, արջի, վարազի և այլն, տարբեր վիճակում՝ կանգնած, վազելիս, իրար հոշոտելիս և այլն: Կնիքներից մեկը, որը փորագրված պատկերներ ունի իր երկու, ներքևի՝ հարթ և վերևի՝ ուռուցիկ երեսների վրա, օժտված է նաև արամեական արձանագրությամբ:

Նշված ժամանակաշրջանում Արևմտյան Փոքր Ասիայում մշակույթի և արվեստի մեջ զարգանում է մի խառը ոճ, որը հայտնի է «հունա-պարսկական» անունով: Այդ ոճը, որը առավել ցայտուն կերպով դրսևորվել է քարե կնիքների (գլխատիկայի) պատրաստման մեջ, խառնուրդ էր գեղարվեստական երեք ուղղությունների՝ տեղական-փոքրասիական, պարսկական և հունական, որոնցից առաջին երկուսը հատկապես բրոնզի են եղել այդ խառը ոճի ձևավորման գործում:

«Հունա-պարսկական» ոճի կնիքների կողքին Արևմտյան Փոքր Ասիայի հարևան տերիտորիաներում փորագրվում են կնիքներ, որոնք իրենց մի շարք հատկանիշներով (նյութը, ձևը, սյուժեները) աղերսվում են «հունա-պարսկականների» հետ, բայց ոճի տեսակետից տարբեր մի ուղղություն են ներկայացնում, որի հիմքը հունական արվեստն էր, թեպետ արևելյան, պարսկական

20 ժ. Դ. Խաչատրյան, Նշվ. աշխ., էջ 84—86:

21 А. О. Мнацаканян, Раскопки могильников у селения Атарбекия, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 60, 1955, № 5; Г. А. Тирацян, Опыт периодизации материальной культуры древней Армении, «Известия» АН Арм. ССР (общественные науки), 1957, № 2, էջ 81—82; А. А. Мартиросян, Նշվ. աշխ., էջ 148; ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանում հայտնաբերված բաղմամբի տիպերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 1, էջ 271—277; В. В. Павлов, К вопросу о малоазийской глиптике, «Древний Мир» (сборник в честь акад. В. В. Струве), Москва, 1962, էջ 327—335:

որոշ ազդեցությամբ: Այդ կնիքները, ավելի ճիշտ նրանց ոճը հայտնի է «արեւելա-հունական» անունով:

Կնիքների այս երկու խմբի, հատկապես առաջինի հետ են կապվում Հայաստանում գտնված ուշ-աքեմենյան և վաղ-հելլենիստական ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ կնիքները, թե՛ իրենց երկու հիմնական ձևերով, թե՛ պատկերված թեմաներով, իսկ մի երկուսը, որոնք ամենայն հավանականությամբ ներմուծված իրեր են, նաև իրենց ոճով:

Այդ կնիքների մեծ մասը, սակայն, նշված ուղղությունների ազդեցությամբ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում առաջացած տեղական, ուրույն ոճին են պատկանում և արտացոլում են գեղարվեստական սեփական սկզբունքներ:

Տեղական կնիքների ոճը բնորոշվում է մարդկային և կենդանական պատկերների դասավորության՝ ընդհանուր կոմպոզիցիայի պայմանականությամբ և սխեմատիկությամբ, առանձին ֆիգուրների կառուցվածքի համամասնությունների խախտմամբ, կեցվածքի և շարժումների կաշկանդվածությամբ:

Մոտիկից ծանոթանալիս երևում է նաև, որ տեղական կնիքների այդ հավաքածուի մեջ գոյություն ունեն ոճային առանձին ենթախմբեր:

Հին Հայաստանի քննության առնված նյութերի երկու խմբերից յուրաքանչյուրը մշակութային հետաքրքրական և հատկանշական աղբյուրներ է դրսևավորում: Շարքային նյութերը բազմաթիվ թելերով կապված են տեղական նախորդ բրոնզի դարի և վաղ երկաթի մշակույթների հետ, հանդիսանալով նրանց օրգանական շարունակությունը: Հասարակության վերնախավին վերաբերող նյութերը սերտորեն առնչվում են աքեմենյան Իրանի մշակույթի հետ:

Մի շարք փաստեր դալիս են բացահայտելու Հայաստանի և արևելյան միջերկրականի երկրների, հունական աշխարհի, փոքրասիական երկրամասի միջև աքեմենյան ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող տնտեսական և մշակութային կապերը, որոնց սկզբնավորումը կարելի է դնել ուրարտական պետության գոյության տարիներին:

Այդ աղբյուրների հնարավորությունը հաստատող նյութերից են Արին-բերդում գտնված միլեթյան դրամները, Աթենքում կտրված դրամը՝ գտնված Զանգեզուրում, Հայաստանում հայտնաբերված բազմաթիվ և սկարաբեաձև կնիքները, գեղարվեստական մետաղագործության որոշ նմուշներ, հունական խեցեգործության հետ առնչվող գունազարդ խեցեղենը, Իջևանում պեղումների ընթացքում գտնված շենքի, հավանաբար տաճարի, պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մոդելը, որը ամենայն հավանականությամբ արտացոլում է Հայաստանի՝ Փոքր Ասիայի ճարտարապետության հետ ունեցած որոշ առնչությունները:

Վերը բերված հնագիտական նյութերը հնարավորություն են տալիս նաև եզրակացնելու, որ վաղհայկական մշակույթի ձևավորման գործում մեծ դեր են խաղացել ուրարտական ավանդները, որոնց ժառանգությունը հնարավոր չէ անտեսել հին Հայաստանի մշակույթն ու պատմությունը ուսումնասիրելիս:

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА АРМЕНИИ VI—IV ВВ. ДО Н. Э.

Г. А. ТИРАЦЯН

(Р е з ю м е)

В статье рассматривается материальная культура Армении после-урартского и доэллинистического времени, для развития которой сложились новые условия после падения урартского государства.

Археологические раскопки последних лет позволяют воссоздать приблизительную картину материальной культуры VI—IV вв. до н. э., выявить ряд основных ее отраслей (керамика, металлургия, глиптика, архитектура и т. д.), показать ее местные истоки, определить культурно-исторические связи с Урарту, а также сопредельными странами.